

РОЗДІЛ IV СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477)

О.М. Донік
(м. Київ)

СТАНОВІ ТА ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано участь купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. у станових і представницьких об'єднаннях – купецьких товариствах, біржових комітетах, купецьких зібраннях, клубах та ін. З'ясовано, що купці завдяки участі в таких організаціях відстоювали свої підприємницькі інтереси, посилювали економічну і соціальну інтеграції.

В статье проанализировано участие купечества Украины в конце XIX – начале XX в. в сословных и представительских объединениях – купеческих обществах, биржевых комитетах, купеческих собраниях, клубах и т.п. Делается вывод, что купцы благодаря участию в подобных организациях отстаивали свои предпринимательские интересы, усиливали экономическую и социальную интеграцию.

The article analyses participation of merchants of Ukraine at the end of XIX – beginning of XX century in class and representative associations – merchant communities, market committees, merchant gatherings, clubs and so on. The author reveals that merchants stood up for their business interests, strengthened economic and social integration due to participation in such organizations.

Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України, зокрема в XIX – на початку XX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду, зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні¹.

У вітчизняній історіографії проблема до цього часу залишається ще недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.² В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану³. З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів⁴, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Купецтво України XIX ст., особливо в період стрімких економічних змін, які розпочалися з останньої третини століття, розгортало діяльність на рівні представницьких об'єднань: купецьких зібрань, біржових комітетів, торгових і промислових об'єднань. Великого значення у цей час набула діяльність корпоративних об'єднань купецтва – купецьких товариств із правами станового самоврядування. У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною самоврядування міст, а самі купці повністю контролювали думи (крім самостійних купців, у міських зборах могли брати участь купецькі сини, брати тощо). Міцні економічні позиції цього стану, високий майновий ценз сприяли його керівній ролі в міському житті у порівнянні з рештою «міських» станів. Хоча у чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський голова⁵.

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування й статус органів міського самоврядування, що відкрило шлях для оформлення самостійного управління купецького стану. Купецтво обох гільдій утворювало в кожному місті купецьке товариство, яке, однак, не мало над своїми членами жодної дисциплінарної влади⁶.

Закон від 28 червня 1879 р. остаточно затвердив організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. Повна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою й становим старшиною (він же – голова управи та зборів виборних) існували на території України тільки в Одесі⁷.

В решті українських міст, згідно з законом, діяло спрощене купецьке самоврядування – для завідування становими справами товариства щорічно вибирали купецьких старост і їх товаришів (до 1879 р. кожна гільдія обирала свого старосту). Збори купецьких товариств мали скликатися один раз на рік і проходити під головуванням купецьких старост, які безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративного об'єднання. По закінченні господарського року вони виносили на затвердження громади звіт про свою фінансову діяльність. Крім того, до їхніх обов'язків входило одержання й доведення до купців розпоряджень, іншої інформації від різних установ і організацій, збір відомостей про представників купецького стану, видача посвідчень про належність до нього тощо⁸.

Купецькі товариства як корпоративні об'єднання після міської реформи 1870 р., в умовах формування нових класів буржуазного суспільства, стали важливим соціальним інститутом купецтва. Участь в їх роботі поступово перетворилася на визначаль-

ний фактор належності до цього стану. Ці об'єднання були не тільки елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через добродійність), а й подекуди у значних економічних центрах сприяли створенню загальних підприємницьких представницьких об'єднань, а інколи й відстоювали інтереси всього місцевого прошарку підприємців.

Система організацій купецького стану оформилась у самостійні структури в пореформений період. Вона вирізнялась аморфністю і відсутністю жорстких обмежувальних рамок. Купецтво було повністю відкритим для прийняття нових членів, процедура вступу до стану була спрощена до краю. Належність до купецтва, відповідно до нормативних актів, щорічно оформлялась у казенній палаті або у повітовому казначействі при сплаті податку, при цьому згоди купецької корпорації не вимагалось. Купецьке товариство не мало ніяких прав дисциплінарного впливу на своїх членів. Воно не мало ані освяченого традиціями статутного документа, ані інституту поручительства при прийомі у члени гільдії, ані випробувального терміну, ані корпоративних обрядових церемоній.

У широкому тлумаченні закону купці, які проживали у містах, автоматично утворювали станові товариства. Якщо вони не вибрали станового старосту, то фактично підпадали під загальну юрисдикцію міста⁹. Таким чином, майже всі без винятку міста України мали станові купецькі товариства, але не всі з них на практиці були повноцінними становими корпораціями, які умовно можна назвати фіктивними. Такі купецькі товариства, хоча і мали виборних старост, по суті були такою ж фікцією, як і товариства, які не мали окремого станового управління. Наприклад, у Житомирі і Кам'янці-Подільському наприкінці XIX ст. купецькі товариства не здійснювали ніякої громадської діяльності, не мали капіталів і нерухомого майна, до того ж, купці не платили членських внесків. Їх діяльність обмежувалась лише видачею молодим людям купецького стану «увольнительных приговоров» для вступу до навчальних закладів¹⁰.

Ті станові об'єднання, які відповідали хоча б одній з таких вимог, як наявність окремих капіталів, володіння нерухомістю, ведення добродійної діяльності, можна окреслити як діючі. Насправді, значна частина купецьких товариств в Україні володіла досить скромними капіталами і займалась добродійною діяльністю в незначних масштабах. Лише кілька товариств у великих містах, маючи спеціальні капітали, здійснюючи щорічні збори з купців, здатні були провадити громадську діяльність на досить значному рівні.

Формально окреме купецьке станове управління, за підрахунками М. К. Шацилла на основі анкетного дослідження господарського управління Міністерства внутрішніх справ про становище купецьких товариств (було розпочате в 1896 р. з метою дослідження міських станів), існувало лише в 144 містах імперії. При цьому значна кількість товариств не мала навіть спрощеного представництва у вигляді виборних старост. Губернатори багатьох губерній, у тому числі Катеринославської, Херсонської і Чернігівської, заявили про відсутність (за винятком Одеси й Катеринослава) на їх території фактично діючих купецьких установ¹¹. Наявність виборного купецького старости не була свідченням того, що купецьке станове об'єднання в дійсності функціонувало. Воно найчастіше було такою ж фікцією, як і більшість товариств, які не мали станової організації. Якщо, наприклад, Одеське, Київське і Харківське купецькі това-

риства обкладали своїх членів внесками, які йшли на задоволення станових потреб, розпоряджалися становими капіталами, нерухомим майном, утримували добротні і навчальні заклади, надавали допомогу і стипендії, то більшість купецьких товариств в українських містах існували, займаючись переважно утриманням станового керівництва і виконанням канцелярських формальностей (див. таблицю). Зрештою, у більшості населених пунктів купецькі товариства існували номінально. Купецтво тут не мало ані організації, ані власних капіталів, ані окремого керівництва.

Табл. Вибірка капіталів купецьких товариств у містах України та їхніх витрат (1892–1896 рр.)¹²

Купецькі товариства	Середній розмір грошових повинностей, які бралися на громадські потреби за 1892–1896 рр. (руб.)		Розміри капіталів, які належали товариству (руб.)		Середні щорічні витрати за 1892–1896 рр. (руб.)			
	Загальна сума щорічного збору з даного товариства	Середній розмір окремих платників	Загальний складочний капітал	Спец. капітал	На утримання станового управління і канцелярії	На утримання сирітського суду	На утримання благодійних, навчальних та інших закладів	На допомогу пристарілим і нужденним членам товариства
Охтирка	168	5	19293,1	–	30	–	400	183
Валки	150	4	108,18	–	28	–	–	–
Керч-Єнікале	1174	1-ї гільдії – 12; 2-ї – 7	4062	–	435	–	–	–
Київ	5020,6	1-ї гільдії – 6; 2-ї – 3	–	349888	1400	–	30000	1000
Одеса	67151	1-ї гільдії – 79,6; 2-ї – 31,75	380000	803000	10744	7665	24000	4258
Полтава	–	–	1293	–	230,5	980	–	–

Севастополь	2225	5,25	12024	–	300	–	–	250
Слов'янськ	200–300	5	–	5462	50	–	–	200
Старобільськ	150–200	5	–	–	30	120	–	–
Суми	–	–	–	6584,3	187,33	–	–	–
Харків	5038	1-ї гільдії – 15,2; 2-ї – 5	–	–	1137,33	900	2000	2745,8

Серед найактивніших купецьких товариств було Київське, яке в 1896 р. відкрило комерційне училище на кошти, забезпечені капіталом у 140 тис. руб. і щорічними внесками в 30 тис. руб. Крім того, вони виплачували учням із купецьких родин 20 стипендій в Києво-Подільській гімназії, 4 – в ремісничій школі Київського попечительства бідних, 12 – у приватних жіночих ремісничих класах Кулицької, 1 – в Київській духовній академії¹³. У 1909 р. річний бюджет Київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.¹⁴

Утім, найбільшими капіталами володіло, а, відповідно, і здійснювало у широких обсягах громадську діяльність Одеське купецьке товариство, яке мало окреме купецьке управління. Зокрема, це станове об'єднання в 1891–1895 рр. фінансувало засноване в 1862 р. шестикласне комерційне училище (10 учнів забезпечувалися щорічними стипендіями по 125 руб. кожна), щорічно видавало по 300 руб. одеському Товариству опіки нужденних і Одеській лікарні для «приходящих», платило 7665 руб. на утримання сирітського суду, і у цілому за 5 років витратило 24 тис. руб. на добродійні потреби і 4258 руб. на допомогу пристарілим і нужденним¹⁵.

Російська держава з самодержавною владою до останніх днів свого існування невід'ємно утримувала за собою право контролю не тільки над органами влади на місцевому рівні, а й будь-яким проявом громадського самоврядування. Серед іншого, до повноважень кожного губернатора входило затвердження, а, фактично, призначення купецьких старійшин, котрі обиралися з кола купців. Якщо підприємець потрапляв у немилість до царської адміністрації, вона могла відмовити йому в затвердженні.

Купецькі товариства більшості міст і містечок України, як правило, відмовлялися навіть від спрощеної станової організації (наявність виборних гільдійських старост) і передавали станові функції загальноміським органам влади. Організація станового самоврядування лише в декількох губернських містах виділялася з більшості купецьких товариств. Вони відрізнялися як масштабами добродійності, так і брали на себе частину функцій податкових органів. Однак лише цим і обмежувалась їх скромна діяльність. У цілому станове представництво купецтва так і не укорінилося в Російській імперії.

Результатом анкетного дослідження, здійсненого на межі XIX–XX ст. господарським управлінням міністерства внутрішніх справ про становище купецьких, міщанських і ремісничих товариств, став проект реформування міських станових установ, який так і не був опублікований, хоча інформація про нього потрапила до газет. За повідомленням петербурзької преси, намічене реформування повинно було торкнутися членів не тільки ремісничих і міщанських товариств, а й купецького. Разом вони мали становити єдиний «міський стан». Усі справи з керівництва ним передбачалося сконцентрувати у міських громадських управліннях, до яких повинні були перейти і всі збори, які надходили до міщанських, ремісничих і купецьких управ. На загальноміські органи передбачалося покласти турботу з утримання різних добродійних закладів, які перебували у розпорядженні трьох міських станів. При ліквідації ремісничих і купецьких станів передбачалося зберегти їх як ремісничі і торгові корпорації, які служили б на благо розвитку ремесел і торгівлі. Для цього планувалося й надалі збирати добровільні збори з членів корпорацій на суспільні потреби. Торгово-промислова діяльність не повинна була зобов'язувати представника міського стану входити до складу корпорації, членство в якій також було справою вільного вибору¹⁶.

Таким чином, держава намагалася зробити ще одну спробу, як і наприкінці XVIII ст., запровадити єдиний «міський стан», який об'єднав би існуючі три стани суспільства: купців, міщан і ремісників. Принциповою новизною цього нереалізованого проекту було запровадження окремих станових інститутів і об'єднання всіх міських жителів під егідою єдиного загальноміського керівництва. Уряду було зрозуміло, що наявні станові органи в умовах капіталізму були рудиментом минулого.

Відомий сучасний російський історик Б.М.Миронов із цього приводу зазначив, що функції купецьких товариств зводилися майже винятково до благодійності, яка притягувала увагу здебільшого збіднілої чи розореної частини міської верстви. Увагу ділових людей привертала інші організації, перебування в яких сприяло встановленню корисних зв'язків і допомагало професійній, а згодом і політичній діяльності. Питання, що обговорювалися в купецьких товариствах, не становили загального інтересу, і тому центр громадського життя купецтва наприкінці XIX ст. переміщується до інших об'єднань – перш за все до біржових товариств¹⁷.

Появі в XIX ст. спеціальних організацій для здійснення оптових операцій – товарних бірж, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту, сприяв інтенсивний розвиток торгівлі. У Російській імперії товарні біржі, на відміну від розвинутих західноєвропейських країн, з'явилися порівняно пізно. Зокрема, розквіт біржової діяльності розпочався з кінця XIX ст. Якщо в 1872 р. в імперії налічувалося 17 бірж, то в 1903 р. – вже 36, а в 1911 р. – аж 87¹⁸. Прикладом для статутів місцевих бірж був статут Московської біржі. Як зазначалося в §1 статуту Київської біржі, «біржа є місцем збору для взаємних стосунків й угод за всіма обігами торгівлі і промисловості та для отримання необхідних щодо них відомостей»¹⁹. Такий комерційний інститут уособлював вищу і передову форму оптової торгівлі, при якій здійснювалися угоди з купівлі-продажу за зразками, стандартами, технічним описом виробів, укладення угод на торгівлю товарами, акціями, облігаціями, векселями. На біржі відбувався перехід власності від одного господаря до іншого без реального

руху товарної маси, при цьому визначались терміни поставок і умови взаємних розрахунків.

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Із загальної кількості учасників біржового торгу, який мав відкритий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого з правом голосу на загальних зборах могли бути ті постійні відвідувачі бірж – торговці і промисловці, котрі сплачували, понад встановлену плату за білет на право постійного відвідування біржі, щорічний добровільний членський внесок на утримання біржі і відповідали її статуту: належали до гільдійських купців, промисловців, або були представниками акціонерного товариства. Нових членів приймало загальне зібрання біржового товариства. З його середовища «для найближчого завідування справами біржі і її господарською частиною» обирався біржовий комітет, який складався зі старшин (звичайних членів), у деяких випадках – гофмаклера (старшого маклера) та голови біржового комітету. Термін їх повноважень встановлювався на три роки (протягом цього часу вони не були зобов'язані виконувати обов'язки по міським виборам), утім більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями. Голова біржового комітету, а також гофмаклер затверджувався міністерством торгівлі і промисловості²⁰. Крім того, при біржах існували арбітражна, котирувальна й експертна комісії, аукціоністи, нотаріуси, бракувальники товарів й десятники. Особливе місце в біржовій структурі відводилося залізничним комітетам, які мали вирішувати тарифні питання, що суттєво відбивалось на рівні цін і ступені торгової активності.

Функції біржового комітету були різноманітні: завідування порядком на біржі, її господарськими і адміністративними справами, складання й видання біржового бюлетеня, збір відомостей про місцеву торгівлю і промисловість, складання правил біржової торгівлі і зводів місцевих комерційних звичаїв, відносини з усіх питань, які стосувалися біржі, з урядовими й громадськими установами, посередництво зі спірних угод між комерсантами на біржі та ін.²¹ Наприклад, Харківський біржовий комітет щорічно видавав «Обзор ярмарочной торговли в Харькове» за окремі роки, який складався на основі даних, які повідомлялися комітету торговими фірмами та відомостей, що отримувалися шляхом опитування торговців. По закінченню кожного з чотирьох ярмарків біржовий комітет публікував зібрані відомості в газеті «Южный край».

Центральними фігурами на біржі, від яких залежала загальна ділова активність, були маклери, котрі відігравали роль посередників при затвердженні торгових угод. Статутом біржі визначалося комплектування штату маклерів. Щоби стати маклером, потрібно було відповідати певним вимогам, до яких відносилися обов'язкова наявність російського підданства, досягнення 30-літнього віку і належність до купецького звання. Наприклад, на Київській біржі вибори перших маклерів відбулися 20 квітня 1872 р. Із січня 1890 р. їх обиралося 15, при цьому тут існувало співвідношення між маклерами християнського (2/3) й інших (в основному юдейського) віросповідань. Між іншим, вони також повідомляли гофмаклеру відомості про ціни на товари. Останній їх розміщував у біржових бюлетенях, які видавалися з 1877 р. по суботах. Там містилися відомості про ціни на товари і фонди, про укладені на біржі угоди, про ціни на головні статті місцевої промисловості (цукор, хліб, спирт) на інших внутрішніх ринках²².

Узагалі в Російській імперії біржі не були високоорганізованими ринками. Вони не встигли створити розгалужену систему органів, між якими було б розподілено вирішення завдань у сфері розвитку господарства і представництва його інтересів. Їм випала допоміжна функція, яка в усіх розвинутих державах була завданням торгово-промислових палат. Тому біржові комітети були не тільки комерційними, а й громадсько-представницькими органами, які досить часто на своїх зібраннях виконували таку функцію, що не була властива західним біржам. Нерідко біржі як місцеві об'єднання виникали через назрілі потреби у представництві місцевих торгово-промислових інтересів, що відбивало роз'єднання місцевого купецтва і промисловців. Коли в 1911–1912 рр. постало питання про створення торгово-промислових палат, більшість бірж побачили в них загрозу для себе і «наполюгали на збереженні за останніми їх теперішньої ролі як органів торгово-промислового представництва, не дивлячись на всю неможливість за дотримання цієї умови будь-якої раціональної реформи щодо забезпечення торгово-промислового класу повного, а не часткового тільки, представництва»²³. Біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство і громадську думку, на економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі.

Першу біржу в Україні було засновано ще 30 жовтня 1796 р. в Одесі (для ведення закордонної торгівлі товарами, векселями, акціями, білетами та ін.), майже одночасно із заснуванням самого міста, коли за клопотанням іноземного купецтва перший архітектор Одеси Ф.П. де Волян розпорядився її влаштувати в будинку Дофіне (статут біржі був затверджений лише 20 липня 1848 р.). З 1807 р. по 1837 р. Одеська біржа розміщувалася на розі Рішельєвської вулиці, а потім її зібрання відбувалися у спеціальному будинку, побудованому за міський кошт, і тільки наприкінці XIX ст. вона отримала власне приміщення на розі Поліцейської і Пушкінської вулиць²⁴. Одна з найбільших у країні, вона відзначалася величезним обігом торгових операцій (наприкінці 50-х рр. XIX ст. не менше 60 млн руб. сріблом), забезпечувала постійний зв'язок між оптовими покупцями та постачальниками продукції і товарів в усіх чорноморських і азовських портах Півдня Росії²⁵.

В Одесі поряд із біржею (згодом і в Києві) існував Комітет торгівлі та мануфактур. Ще з 1829 р. у цьому місті «для влаштування місцевого кредиту на біржі й обговорення комерційних питань» існувало відділення Комерційної ради. У липні 1872 р. воно було перетворене в Комітет торгівлі і мануфактур, згідно з «Положенням про дорадчі установи по частині торгівлі і мануфактурній промисловості» від 7 червня того року, який функціонував із 1875 р. Його діяльність тісно поєднувалася з діяльністю біржового комітету. Комітет торгівлі і мануфактур обирався підприємцями, причому половина його членів змінювалася кожні два роки. Якщо перший мав дбати про загальні інтереси торгівлі, то другий – про місцеві²⁶.

Починаючи з останньої третини XIX ст. нові товарні біржі почали з'являтися і в інших українських містах. Так, питання про заснування в Києві біржі було порушене в 1862 р. М.Х.Бунге, на той час керуючим Київською конторою Державного банку, який вважав, що біржа «зробила б Київ осереддям торгових угод цілого краю, сприяла б встановленню більш постійних і правильних цін на головні предмети

місцевого виробництва і сприяла б здійсненню кредитних угод»²⁷. 5 листопада 1865 р. статут Київської біржі був затверджений імператором, а датою її заснування є 13 лютого 1869 р., коли відбулося засідання 23 підприємців, які обрали голову і членів біржового комітету.

У Харкові біржа була відкрита 8 січня 1876 р. (статут затверджено у жовтні 1868 р.), яка з 1882 р. розміщувалася у власному солідному приміщенні на Миколаївській площі, що було побудоване за кошти О.К.Алчевського – голови біржового комітету²⁸. До 1912 р. в Україні з'являється ще 11 бірж: у Миколаєві, Єлисаветграді (зернова), Катеринославі, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Феодосії, Рівному та ще одна у Харкові – кам'яновугільна і залізоторгова (1902 р.)²⁹. Близькість до цього міста Донецького району сприяла тому, що саме тут з'явилася біржа, яка стала виразником потреб і регулятором цін на продукцію гірничої і металургійної промисловості, так, як це відбувалося на Київській чи Єлисаветградській, які регулювали ціни, відповідно, на цукор та зерно.

У роботі бірж проглядалася тенденція малочисельності складу біржового товариства, до того ж, за відсутності схильності у місцевого купецтва до зібрань, останні відбувалися не так уже й часто. На біржі купецтво збиралося переважно тільки під час ярмарків. В інший час торгові угоди здебільшого підписувалися в магазинах, крамницях, конторах і складах, а хлібні угоди – ще й на залізничних станціях. Для ділових зустрічей у купців існували улюблені трактири. В Одесі було поширеним використання меморандумів, тобто листів, якими контрагенти обмінювалися і в яких детально зазначалися умови угод. Утім, з кожним роком обіг бірж в українських містах зростав. Наприклад, на Київській біржі в 1873 р. він визначався сумою в 4,5 млн руб., а в 1895 р. – уже 77 млн руб. Головними предметами угод на ній був цукор-пісок і рафінад (становили 90% суми всіх угод), а також хлібні продукти та процентні папери³⁰. Ця біржа не випадково вважалася цукровою. Саме Одеська і Київська біржі мали важливе значення для торгівлі своїх районів.

Із часом такі установи перетворилися на представницькі об'єднання підприємців, що відстоювали перед урядовими органами їх ділові інтереси на рівні окремого великого регіону (купці і промисловці, які входили до того чи іншого біржового комітету, мали право звертатися з поданнями до уряду, їх залучали до консультацій з економічних питань).

О.К.Алчевський, багаторічний голова харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: «Її цілі й завдання – бути опікуном торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво»³¹. Також він наголосив на тому, що вона повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й «ходатаєм» про ці потреби перед урядом. Біржовий комітет на чолі купецтва ставав, таким чином, своєрідним форумом соціальної інтеграції та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. Зокрема, у Києві до складу місцевого комітету на чолі з купцем-росіянином М.Г.Хряковим наприкінці 1880-х рр. входили найбільші промисловці і комерсанти міста, які нагадували про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В.О.Браницький, українці М.А. та Ф.А.Терещенки, євреї

І.М. та Л.І.Бродські, В.О.Рубінштейн, М.Р.Закс, росіянин грецького походження і міський голова І.А.Толлі та ін.³²

Із 1870-х рр. здійснювалися спроби координації підприємницьких інтересів купецтва на всеросійських торгово-промислових з'їздах. Такі з'їзди до кінця XIX ст. відбулися в 1870 р. у Санкт-Петербурзі, у 1872 р. і 1882 р. у Москві та в 1896 р. у Нижньому Новгороді. Зокрема, під час проведення останнього загальноросійського економічного з'їзду підприємцям удалося досягнути якісно нового організаційного ступеня. У його роботі взяли участь близько 700 делегатів від підприємців і технічної інтелігенції, у тому числі й чимало представників з українських губерній³³.

Крім участі в роботі станово-представницьких і професійних організацій, купці об'єднувалися в різні зібрання, клуби за професійно-становою ознакою з метою регулярного професійного спілкування й обміну, проведення разом із родинами вільного часу. Поряд із підприємцями їх відвідувачами були чиновники, дворяни, представники вільних професій. Уже із середини XIX ст. у найбільших українських містах, на протигагу дворянським зібранням, почали виникати клуби, де на чільному місці були представники ділового світу, і, особливо, купецтва. Зокрема, в Одесі така асоціація при «Російському товаристві пароплавства й торгівлі» була відкрита 2 липня 1861 р. Хоча до клубу з перших днів діяльності залучалися представники всіх більш-менш заможних прошарків суспільства, переважав тут купецький елемент, а сам клуб мав характер переважно купецького зібрання. Так, на 1 січня 1862 р. він нараховував 312 дійсних членів, серед яких 166 були купцями³⁴. Із перших днів під час візитів до клубу заможних одеситів захоплювали не азартні ігри, а «саме бажання провести час у приємному товаристві», «себе показати й на інших подивитися». Тут весь час влаштовувалися бали, чимало з яких із благодійною метою, виставки картин (зокрема, у 1899 р. В.В. Верещагіна), квітів, літературні вечори, засідання наукових товариств. Одночасно з відкриттям клубу була заснована бібліотека, яка в 1911 р. налічувала понад 1500 вітчизняних і іноземних найменувань періодичних видань³⁵.

Стати членом цього клубу, який у 1903 р. був перейменований у «Купецьке зібрання», вважалося за честь. Серед його 217 дійсних членів у 1911 р. поряд із відомими політичними і громадськими діячами, військовими, вченими, адвокатами, як, наприклад, граф С.Ю.Вітте, адмірал М.М.Чихачев, професор А.О.Скальковський, були такі відомі неогоціанти, як П.Ф.Родоканакі, А.І.Тработті, А.М.Маврокордато, А.К.Папудов, А.А.Анатра, брати Кумбарі, Єфрусі, Рафаловичі та ін.³⁶

У Харкові схожий клуб з'явився в 1835 р., коли для зібрань комерсантів уперше гостинно розчинилися двері будинку купця Соїкіна на Миколаївській площі. У 1838 р. 39 харківських купців за ініціативою глави міста купця С.І.Костюріна звернулися до генерал-губернатора із клопотанням про заснування Комерційного клубу. Проте лише 19 листопада 1858 р. його було відкрито у центрі міста, на вул. Римарській, в орендованому приміщенні³⁷.

Харківський комерційний клуб почав своє офіційне життя у складі 295 членів. Відсутність станових обмежень щодо членства сприяла доволі швидкому набуттю ним популярності серед представників міської еліти Харкова – купецтва, промисловців, дворян й інтелігенції³⁸. Будинок, відкритий щодня зранку до першої години ночі, під час вечорів розваг і відпочинку був доступним для платоспроможної публіки. Тут

влаштовувалися свята, сімейні урочистості, а також музичні вечори. Із 1871 р. клуб мав у своєму розпорядженні власний оркестр. Члени клубу мали право залучати до участі в його діяльності гостей за власний рахунок. Відвідувачі користувалися бібліотекою, двома читальними залами, кількома столами для більярду та буфетом. У середині 1880-х рр. завдяки добудові вдалося відкрити респектабельну бальню і парадну зали зі сценою й оркестровою ямою. Ці переваги сприяли тому, що з 1891 р. у цій залі було розміщено сцену Харківського оперного театру. У літні місяці помилуватися красотою парку та його різноманітних павільйонів отримали змогу глядачі, що сплатили гроші за відвідання оперного спектаклю, і гості клубу. Наприклад, у 1897 р. Харківський комерційний клуб налічував 682 члена, у тому числі 9 старшин-розпорядників. До складу почесних старшин клубу було обрано 8 найбільш поважних підприємців міста, серед яких значилися М.Х.Гельферіх, В.І.Гладков, М.О.Жевержеєв, А.П.Куксін, І.О.Монаков, П.Д.Новов, М.В.Орлов та П.П.Рижов³⁹.

Поряд із Комерційним клубом у Харкові існувало Купецьке зібрання. Статут цього об'єднання, ухвалений у 1891 р., демонстрував устремління впевненої у своїх силах економічної еліти міста, що стала новою колективною силою у соціальній структурі, до участі у суспільному житті та її претензії на особливе становище. Зокрема, у 1896 р. зібрання налічувало 205 членів президії, почесних та дійсних членів⁴⁰, які були «представниками верстви купецтва, власниками патентів на належність до гільдій або ж свідоцтв про право на комерційну діяльність». Згідно з §11 статуту, не допускалося членство у клубі: «1) жінок; 2) неповнолітніх, за винятком носіїв відповідних рангів; 3) вихованців освітніх установ, нижніх військових чинів та юнкерів, навіть у разі досягнення ними повноліття; 4) колишніх членів, виключених за порушення правил і норм; 5) осіб, проти яких було порушено процедуру судового розгляду; 6) неплатоспроможних осіб, проти яких було порушено процедуру банкрутства; 7) осіб, виключених з інших харківських клубів та аналогічних їм закладів за порушення правил поведінки; 8) штатних працівників зібрання, а також господарів буфетів, більярдних тощо»⁴¹. Прийом новачків відбувався за рекомендацією двох дійсних членів зібрання, що ставилася на голосування. У ньому мала взяти участь щонайменше половина членів. Обраним вважався той, за кого проголосувала проста більшість. Почесних членів обирали двома третинами голосів після внесення їх кандидатур радою зібрання.

Неформальне спілкування, розваги і «дозвілля, максимально віддалене від повсякденних справ» – такою була мета діяльності Харківського купецького зібрання згідно з §1 статуту. Воно влаштовувало бали, маскаради, вечори танців, музичні і літературні вечори, банкети для членів зібрання та їхніх сімей. «Спілкування, дозвілля і користь в різних галузях знання» – засадничі гарантії статуту клубу своїм членам – доповнювалися підшивками газет і журналів, бібліотекою та доповідями, організованими власними зусиллями. Той, хто залишав зібрання після другої години ночі, сплачував штраф у розмірі від 30 коп. до 38 руб., що використовувався на потреби зібрання. До участі у розважальних заходах, згідно з §27 статуту, допускалося також і дамське товариство⁴².

Важливим місцем неформальних зустрічей і спілкування київських купців був Купецький клуб на Олександрівській вулиці, що став символом інтеграції місцевого купецтва у суспільне життя міста. Головував у ньому купець-старообрядець

М. П. Дегтерев, який щодня з'являвся у цьому будинку, розглядаючи його як комерційний заклад. Спочатку він як голова зібрання 20 квітня 1881 р. в розложеному листі звернувся до київського міського самоврядування із клопотанням, до якого було додано плани ділянки, побудови та оформлення фасаду Купецького клубу. Оскільки поблизу запланованого будівельного майданчика стояла капличка на пам'ять про події 4 квітня 1866 р., коли було скоєно перший замах на Олександра II, необхідно було також заручитися згодою духовної консисторії міста. Після її надходження та схвалення 2 квітня міською думою проекту будівництва і надання згоди на фінансову підтримку в розмірі 40 тис. руб. у травні 1881 р. під наглядом Купецького зібрання та особисто М. П. Дегтерева розпочалися будівельні роботи⁴³.

Останній вбачав у Купецькому клубі заклад, яким необхідно було вміло керувати з метою отримання економічної вигоди. Заклад мав у своєму розпорядженні сад із літнім театром, де щовечора грав струнний оркестр. За 30 коп. потрапити туди могли всі бажаючі, тоді, як приміщення клубу було до послуг лише його членів. Навіть доходами від гри в більярд та азартних ігор М. П. Дегтерев розпоряджався, виходячи з власних інтересів. Він забирав виручку з метою повернення кредиту, який він надав на спорудження клубу. Тому цей заклад кияни часто називали «жадібкою Дегтерева», приписуючи останньому яскраво виражену «жадібність». Мета його життя, на думку багатьох, полягала в тому, щоб заробити якомога більше грошей. М. П. Дегтерев, як згадували його сучасники, міг годинами торгуватися через 5 копійок, водночас роблячи пожертвування для громадських потреб із щедрістю, що рідко спостерігалася серед благодійників Києва⁴⁴.

Як ми з'ясували, купецькі товариства, що реально функціонували в економічно більш значних містах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти. Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління перетворювалася на інститут громадянського суспільства. Водночас біржові товариства, створені за професійно-становою ознакою, в яких переважали представники купецтва, вирішували не тільки економічні завдання, а й відстоювали через біржові комітети торгово-промислові інтереси усіх підприємців на місцевому і державному рівнях.

Купецькі зібрання, які існували в багатьох містах України, формували простір комунікації підприємницького прошарку, змістовним наповненням якого були професійні та благодійні устремління, і який водночас уможлилював як неформальне спілкування, так і насичене дозвілля. Тут улаштовувалися бали, маскаради, театральні вистави, танцювальні, музичні, літературні вечори й наукові лекції, організовувалися бібліотеки. Поряд із цим великою популярністю серед відвідувачів користувалися азартні ігри й більярд. Неформальна обстановка клубів дозволяла обговорювати й вирішувати важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ. Будинки купецьких зібрань відігравали роль осередку культурного життя великих міст. Час, проведений спільно у клубах або товариствах, співпраця в міській думі та інших громадських органах відкривали можливості соціальної інтеграції купецтва поза етнічними бар'єрами.

¹ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – № 4. – С.106–118; *Его же.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – Москва, 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – Москва, 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. / Ред. кол.: В.И. Бовыкин, В.В. Журавлёв, Ю.А. Петров, А.К. Сорокин. – Москва, 1997. – 343 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 2: Вторая пол. XIX – нач. XX века / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др. – Москва, 1999. – 575 с.; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – Москва, 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – Москва, 2000. – 96 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* “Тёмное царство”: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1 – С. 146–158; *Шаццлло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – Москва, 2004. – 265 с.; Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии / Пер. с англ.; отв. ред. Уэст, Ю.А. Петров. – Москва, 2007. – 248 с.; *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

² *Крутиков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ, 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – Київ, 2001. – С. 24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С.172–179.

³ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.

⁴ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – Киев, 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – Київ, 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

⁵ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С.52.

⁶ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С.Г. Щегловитов. – С.-Петербург, 1892. – С.282; *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С.-Петербург, 1893. – С.232.

⁷ Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 590, 614. – С. 119–120, 124.

⁸ Там же. – Ст. 595, 596. – С.120.

⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 45, отд. 1-е. – С.271.

¹⁰ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.1287. – Оп. 44. – Спр. 548. – Арк. 29, 32.

- ¹¹ Шаццло М.К. Указ. соч. – С.72; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Т. 1. – С.-Петербург, 1999. – С. 505.
- ¹² Шаццло М.К. Указ. соч. – С.64–65, 70.
- ¹³ РДА. – Ф.1287. – Оп. 44. – Спр. 548. – Арк. 50–51.
- ¹⁴ Галайба В. Хроніка старого Києва. – К., 2003. – С.154.
- ¹⁵ Шаццло М.К. Указ. соч. – С.70.
- ¹⁶ Там же. – С.95.
- ¹⁷ Миронов Б.Н. Указ. соч. – С.505, 508.
- ¹⁸ Филипов Ю.Д. Биржа. – С.-Петербург, 1912. – С.197–198.
- ¹⁹ Устав Киевской биржи. – Киев, 1873. – С.1.
- ²⁰ Там же. – С. 4; Осадчая А.И. Биржа в России // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.8–9.
- ²¹ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – С.26–27.
- ²² Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – К., 1895. – С. XXVI, XXX, 122.
- ²³ Осадчая А.И. Указ. соч. – С. 8.
- ²⁴ Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С.169, 180, 195.
- ²⁵ Записки о торговых и промышленных силах Одессы, сост. в 1859 г. А. Скальковским. – С.-Петербург, 1865. – С.109.
- ²⁶ Одесса 1794–1894. – С.195.
- ²⁷ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С. I.
- ²⁸ Невзоров А. Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.172.
- ²⁹ Филипов Ю.Д. Указ. соч. – С.163.
- ³⁰ Отчёт Киевского биржевого комитета за 1895 г. – К., 1896. – С.7–10.
- ³¹ Невзоров А. Указ. соч. – С.173.
- ³² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.226. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1.
- ³³ Див.: Торгово-промышленные съезды в России. (Обзор деятельности). – С.-Петербург, 1896. – 163 с.
- ³⁴ 50-летие Одесского купеческого собрания. 1861–1911. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – С.12, 26–29.
- ³⁵ Там же. – С.15–16.
- ³⁶ Там же. – С.17, 30–32.
- ³⁷ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 2004. – С.226.
- ³⁸ Обзор деятельности Харьковского коммерческого клуба за 50-летие существования (1858–1908 гг.). – Харьков, 1910. – С.5–6.
- ³⁹ Список членов Харьковского коммерческого клуба за 1897–98 год. – Харьков, 1898. – С.3, 33.
- ⁴⁰ Підраховано за: Список членов Харьковского купеческого собрания за 1895–96 год. – Харьков, 1896. – 16 с.
- ⁴¹ Устав Харьковского купеческого собрания. – Харьков, 1892. – С.6.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ ¹ ДАК. – Ф.163. – Оп. 41. – Спр. 2085. – Арк. 1, 2, 3, 17, 18.
- ⁴⁴ ¹ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. – Киев, 1910. – С.179–181.